

วารสารธรรมเพื่อชีวิต
Journal of Dhamma for Life

วารสารธรรมเพื่อชีวิต

JOURNAL OF DHAMMA FOR LIFE

ISSN: 2822-048X

<https://soo8.tci-thaijo.org/index.php/dhammalife/index>

Research Article

บทบาทของเทวดาที่ปรากฏในพระไตรปิฎก

The Role of Thevatā appear in Tipitaka

แม่ชีบุญช่วย ศรีเปรม¹, พระมหาบุญศรี ญาณวุฑโฒ²Nun Boonchuay Sriprem¹, Phramaha Boonsri Nanāvuḍḍho²

ARTICLE INFO

Name of Author:

1. แม่ชีบุญช่วย ศรีเปรม, ดร.

อาจารย์, มหาวิทยาลัยมหามกุฏราชวิทยาลัย

Dr. Nun Boonchuay Sriprem,
Lecturer at Mahamakut Buddhist UniversityEmail: boonchuay132@gmail.com

2. พระมหาบุญศรี ญาณวุฑโฒ, ผศ.ดร.

อาจารย์, มหาวิทยาลัยมหามกุฏราชวิทยาลัย

Asst.Prof.Dr.Ven Phramaha Boonsri,
Lecturer at Mahamakut Buddhist UniversityEmail: boonsri.nan@mbu.ac.th

คำสำคัญ:

บทบาท; เทวดา; หลักธรรม

Keywords:

Roles; Deities; Principles

Article history:

Received: 04/01/2023

Revised: 15/02/2023

Accepted: 30/03/2023

Available online: 31/03/2023

This is an open-access article under the CC by license (<https://soo8.tci-thaijo.org/index.php/dhammalife/index>)

ABSTRACT

This research is qualitative, its purpose is to study the existence of deities. Principles of deities and roles of deities in the Tripitaka. The tools used in this research were documents from Buddhist scriptures and interviews with informants consisting of monks, nuns, Buddhist scholars, and Buddhists, totaling 40 people.

The research results found that the deities in the Tipitaka who reside in the 26 levels of heaven are the 6 levels of deities who live on divine food. Rupabrahma 16 and Arupabrahma 4 live with contemplation. The principles of the gods are shame and moral fear, good conduct, fulfillment, Vattapada, the virtue of the righteous, noble treasure, and a way of making merit. The gods must live the divine virtue. The great Deva has the duty to rule over the deities and protect human beings who practice asceticism, they helped poor human beings who aim for good deeds also. From the interviews with the informants, it was found that deities reside in heaven having morality as a principle. Those gods are symbols for humans to do good deeds and avoid all bad. As chief Deva has the duty to rule the gods and have a care or dharma conversation with the Buddha and the disciples in Buddhism.

บทคัดย่อ

งานวิจัยเรื่องนี้ เป็นการวิจัยเชิงคุณภาพ มีวัตถุประสงค์เพื่อศึกษาความมีอยู่ของเทวดาหลักธรรมของเทวดา บทบาทของเทวดาในพระไตรปิฎก เครื่องมือที่ใช้ในการวิจัยใช้ข้อมูลเอกสารจากพระไตรปิฎกและข้อมูลสัมภาษณ์จากกลุ่มผู้ให้ข้อมูลซึ่งประกอบด้วยพระสงฆ์ แม่ชี นักวิชาการด้านพระพุทธศาสนาและพุทธศาสนิกชนจำนวน 40 รูป/คน

ผลการวิจัย พบว่า เทวดาในพระไตรปิฎกสถิตในสวรรค์ 26 ชั้น คือเทวดากามาวจร 6 ชั้น อยู่ได้ด้วยอาหารทิพย์ รูปพรหม 16 ชั้น อรูปพรหม 4 ชั้น อยู่ได้ด้วยฌานสมาบัติ หลักธรรมของเทวดาคือโลกपालธรรม สุจริตรธรรม สัมปทา วัตรบพ สัปปุริสธรรม อริยทรัพย์ บุญกิริยาวัตถุ เทวดามีบทบาทในการดำรงตนอยู่ในเทวธรรม จอมเทพมีหน้าที่ปกครองเทวดาบริวาร และอารักขามนุษย์ผู้บำเพ็ญสมณธรรมและช่วยเหลือมนุษย์ที่ยากจนแต่มุ่งทำความดี จากการสัมภาษณ์กลุ่มผู้ให้ข้อมูล พบว่า เทวดาสถิตอยู่ในสวรรค์ มีอิทธิพลต่อบุคคลเป็นหลักธรรมมีบทบาทในอุดมคติคือทำให้มนุษย์เกิดแรงบันดาลใจในการทำ ความดี ละเว้นความชั่ว ส่วนบทบาทในสวรรค์จอมเทพทำหน้าที่ปกครองเทวดา และมีการอุปฐากหรือสนทนาธรรมกับพระพุทธเจ้าหรือพุทธสาวก

1. บทนำ

เทวดาคือเทพที่มีอำนาจเหนือธรรมชาติและมนุษย์ สามารถดลบันดาลทุกอย่างให้เกิดขึ้นได้ ตามคติความเชื่อเรื่องเทวดานั้นเริ่มจากมนุษย์บางคนเกิดความกลัวภัยพิบัติ จึงเกิดความเชื่อว่ามีสิ่งลี้ลับแฝงอยู่ตามธรรมชาติทั้งยังมีอำนาจดลบันดาลเหตุการณ์หรือสิ่งต่างๆ ทั้งดีและร้ายให้เกิดขึ้นได้ ในสมัยก่อนพุทธกาลมนุษย์เชื่อกันว่าเทวดามีจริงในลักษณะของธรรมชาติ คือในดวงอาทิตย์มีสุริยเทพให้แสงสว่างตอนกลางวัน ส่วนดวงจันทร์จะมีพระจันทร์ซึ่งเป็นเทพส่องสว่างในตอนกลางคืนและเป็นใหญ่กว่าบรรดาดาวนักษัตร พระพายเป็นเทพแห่งลม พระพิรุณหรือพระวรุณเป็นเทพแห่งน้ำและฝน พระแม่ธรณีเป็นเทพแห่งดิน พระอัคนีเป็นเทพแห่งไฟ และยังมีการสื่อสารกันระหว่างเทพกับมนุษย์โดยการนำเครื่องบูชาและคำขอไปยังเทพผ่านการเผาไหม้ของไฟ ต่อมา เทวดาในศาสนาพราหมณ์ฮินดูมีจำนวนเพิ่มขึ้น และมีลักษณะเป็นตรีมูรติ ซึ่งแสดงถึงความเป็นเทพศักดิ์สิทธิ์ขึ้นมาแทนเทพธรรมชาติ เทพหรือเทวดาทั้งฝ่ายร้ายหรือฝ่ายดีก็คือเทวดาที่ทรงไว้ซึ่งอำนาจเหนือมนุษย์

ส่วนเทวดาในพุทธศาสนามักปรากฏในคัมภีร์ต่างๆ คือในพระวินัยปิฎก มหาวรรค สิกขาบทที่ 1 แห่งภุคคามวรรค กล่าวถึง เทพที่อาศัยอยู่ในต้นไม้ เรียกว่ารุกขเทวดา เมื่อภิกษุตัดกิ่งไม้ไปผูกแขนของลูกเทวดาขาด เทวดาคิดจะฆ่าภิกษุนั้น แต่ยับยั้งใจไว้ได้เนื่องจากมีอิทธิพลต่อบุคคลและคิดว่าภิกษุอยู่ในความปกครองของพระพุทธเจ้า จึงไปเฝ้าพระพุทธเจ้าและกราบทูลเหตุการณ์ที่เกิดขึ้น พระพุทธเจ้าทรงสาธุการว่าดีแล้วเทวดา แล้วทรงบัญญัติสิกขาบทห้ามมิให้ภิกษุตัดต้นไม้เองหรือใช้ให้คนอื่นตัด ถ้าภิกษุขึ้นตัดเป็นปาจิตตีย์ (พระไตรปิฎก สยามรัฐ, 2563: ไทย วิ.มหา.2/354/471) เทวดายังปรากฏในพระสูตรเรื่องธัมมิกอุบาสก ตอนหนึ่งว่า อุบาสกป่วยหนักนอนฟังธรรมอยู่ในขณะนั้นเทวดานำรถ 6 คันที่ประดับตกแต่งอย่างอลังการมาจากเทวโลก 6 ชั้น เพื่อมารับธัมมิกอุบาสกไปสู่เทวโลกของตน ต่างเชื้อเชิญธัมมิกอุบาสกว่า ท่านจงยินดีในเทวโลกของข้าพเจ้าเถิด

อุบาสกผู้ไฝ่ธรรมมีความประสงค์จะฟังสติปัฏฐานสูตร (พระไตรปิฎกสยามรัฐ, 2563: ไทย ที.ม.10/273/294) จึงยกมือห้ามเทวดาว่า จงรอก่อนๆ (มหามกุฏราชวิทยาลัย, 2561: 175) ภิกษุไม่เห็นเทวดาเข้าใจว่าอุบาสกให้หยุดสวดมนต์จึงพากันกลับ ในยมกวรรค ได้พรรณนาว่า ท้าวสักกะผู้เป็นจอมแห่งเทพ มักช่วยเหลือคนทำความดีที่ได้รับ ความลำบาก อย่างเช่นพระเถระจักขุบาล (มหามกุฏราชวิทยาลัย, 2561: 24) ได้ทำความเพียรทั้งกลางวันและกลางคืนจนกระทั่งจักขุบอดพร้อมกับการบรรลุพระอรหันต์ ดังนั้น เทวดาในพุทธศาสนามีกำเนิดที่แตกต่างจากเทวดาในศาสนาพราหมณ์ กล่าวคือ เทวดาในศาสนาพราหมณ์บางส่วนเกิดโดยสยมภู ส่วนเทวดาในศาสนาพุทธนั้นเกิดมาจากผลแห่งกุศลกรรม มีการบำเพ็ญทาน ศีล ภาวนา เป็นหลักใจ ในอภิธรรมปิฎกพระพุทธเจ้าตรัสว่าเทวดามีอยู่ 3 จำพวก คือ 1. สมมติเทพ 2. อุปัตติเทพ 3. วิสุทธิตเทพ (พระไตรปิฎกสยามรัฐ, 2563: ไทย อภ.วิ.35/1104) ในพรรษาที่ 7 พระพุทธเจ้าทรงแสดงพระอภิธรรมโปรดสันตสิทธเทวบุตรพร้อมกับเทวดาจากสวรรค์ชั้นต่างๆ ทัวหมื่นจักรวาล ที่สุธรรมสภา ในสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ (พระคัมภีร์สาราณีย์, 2546: 13) เมื่อการแสดงอภิธรรมจบลง สันตสิทธเทวบุตรได้สำเร็จเป็นพระโสดาบัน ส่วนเทวดาที่เหลือได้บรรลุธรรมตามสมควรแก่ตน

ปัญหาเรื่องเทวดานี้ล้วนเป็นปัญหาที่คนทั่วโลกต่างพากันสงสัยมานานแล้ว หากจะมีคำถามว่า เทวดามีอยู่จริงหรือไม่ ถ้ามีอยู่จริงเทวดาอยู่ที่ไหน แม้นมนุษย์จะเชื่อว่าสิ่งเหล่านี้มีอยู่หรือไม่ก็ตาม ทางวิทยาศาสตร์ก็ไม่สามารถพิสูจน์ได้ หากตอบตามหลักฐานในพระไตรปิฎกที่ศาสนิกชนศึกษาดีแล้วก็ต้องตอบว่ามีจริง ถ้ามีจริงสิ่งเหล่านี้จะมีบทบาทอย่างไรกับการดำเนินชีวิตที่ดี ด้วยเหตุนี้ ผู้วิจัยเห็นว่า เทวดาที่ปรากฏในคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนาน่าจะมีบทบาทที่สำคัญอย่างยิ่งต่อมนุษย์และเทวดา จึงมีความสนใจที่จะศึกษา “บทบาทของเทวดาที่ปรากฏในพระไตรปิฎก” เพื่อประโยชน์แก่พุทธศาสนิกชนและประชาชนทั่วไปได้ทราบถึงความมีอยู่ของเทวดา บทบาทของเทวดา พร้อมทั้งจะได้น้อมนำหลักธรรมที่ทำให้มนุษย์ไปเกิดเป็นเทวดามาประยุกต์ใช้ในการพัฒนาตนเองและคนในสังคมให้มีหลักธรรมประจำใจ มีการดำเนินชีวิตที่ถูกต้องดีงาม ตลอดจนมีบุญกุศลติดตามตนไปในสัมปรายภพจนกระทั่งนำตนให้ออกจากวัฏฏทุกขจนเข้าถึงสันติสุขที่แท้จริง

2. โจทย์วิจัย (Research question)

- 2.1 ความมีอยู่ของเทวดาในพระไตรปิฎกเป็นอย่างไร
- 2.2 หลักธรรมของเทวดาในพระไตรปิฎกเป็นอย่างไร
- 2.3 บทบาทของเทวดาในพระไตรปิฎกเป็นอย่างไร

3. วัตถุประสงค์ของการวิจัย (Research Objectives)

- 3.1 เพื่อศึกษาความมีอยู่ของเทวดาในพระไตรปิฎก
- 3.2 เพื่อศึกษาหลักธรรมของเทวดาในพระไตรปิฎก
- 3.3 เพื่อศึกษาบทบาทของเทวดาในพระไตรปิฎก

4. การทบทวนวรรณกรรม (Review Literature)

4.1 แนวคิดทฤษฎีเกี่ยวกับเทวดา

มนุษย์ทั่วไปไม่ว่าศาสนาใด เมื่อประสบภัยพิบัติหรือภัยทางธรรมชาติแล้ว ย่อมเกิดความกลัวจนต้องหาที่พึ่งทางใจ และสิ่งที่จะเป็นที่พึ่งของมนุษย์ได้นั้น มักเป็นสิ่งที่มนุษย์มองไม่เห็น แต่มนุษย์เชื่อว่าสิ่งที่มีอำนาจเหนือตนจะช่วยให้รอดพ้นจากภัยพิบัติหรือความทุกข์ได้

การนับถือเทพนี้ มีมาตั้งแต่สมัยชาวกรีก-โรมันโบราณซึ่งเป็นต้นกำเนิดแห่งอารยธรรมโบราณต่างมีความเชื่อในเรื่องเทพเจ้ามาก่อน จึงพากันบวงสรวงเทพเจ้าเพื่อให้เทพเจ้าเหล่านั้นขึ้นชมยินดี และเต็มใจที่จะช่วยดลบันดาลความสุขให้แก่มวลมนุษย์ สำหรับเทพปกรณัมของกรีก-โรมันที่ยิ่งใหญ่นั้นได้รับความนิยมนามากที่สุด 10 เทพเจ้า ตามลำดับ คือ 1. ซูส (Zeus) ราชานแห่งเทพเจ้าผู้คุมกฎแห่งสวรรค์ 2. เฮดีส (Hades) เทพแห่งความตาย 3. โพไซดอน (Poseidon) เทพแห่งมหาสมุทร 4. โพรมิเทียส (Prometheus) เทพแห่งเตาไฟ 5. ไดโอนิซัส (Dionysus) เทพแห่งไวน์ 6. อะพอลโล (Apollo) เทพแห่งดวงอาทิตย์ 7. โครนอส (Cronos) เทพแห่งฤดูเก็บเกี่ยว 8. อีรอส (Ares) เทพแห่งสงคราม 9. ฮีฟีสทัส (Hephaestus) เทพแห่งไฟ โลหะและการช่าง 10. เฮอร์มีส (Hermes) หรือเมอร์คิวรี (Mercury) เทพแห่งการสื่อสาร (เปิดตำนานโอลิมปัส 10 อันดับ “เทพปกรณัม กรีก-โรมัน” ที่ยิ่งใหญ่ที่สุด, 2565: ออนไลน์)

ยุคต่อมา ศาสนาคริสต์นิกายโรมันคาทอลิกและ [นิกายออร์ทอดอกซ์](#) ยังมีความเชื่อมากกว่าเดิมอีกว่า เทวดามีจริง และเทวดาแต่ละองค์จะมีหน้าที่แตกต่างกัน เพื่อความสงบสุขของโลกและมวลมนุษย์ เทวดาในยุคนี้แบ่งเป็น 3 ชั้น คือชั้นเอก ชั้นโท และชั้นตรี (วิกิพีเดีย สารานุกรมเสรี, 2565: ออนไลน์)

ในศาสนาฮินดูนั้น มีเทพเจ้าหรือเทวดาเป็นจำนวนมากล้วนมีอำนาจและอิทธิฤทธิ์มากเพราะเป็นศาสนาที่นับถือพหุเทวนิยม เทวดาจึงเป็นแกนหลักของศาสนา ในฐานะเทพเจ้าที่มีอำนาจเหนือธรรมชาติและมีอิทธิพลเหนือมนุษย์ สามารถดลบันดาลสิ่งที่ดีและไม่ดีให้เกิดขึ้นได้ (ประจักษ์ ประภาพิตยาร, 2529: 1-12)

แนวคิดเรื่องเทวดานี้ ปรากฏตั้งแต่สมัยพระเวท ในวรรณคดีสันสกฤตเรียกเทวดาประจำทิศว่า “ทิตามปติ” หรือ “โลกบาล” ซึ่งมีรายชื่อ จำนวน และบทบาทแตกต่างกัน ส่วนวรรณคดีทางพุทธศาสนา เรียกว่า “มหาราช” หรือ “จตุโลกบาล” มีรายชื่อและจำนวนที่แน่นอนมี 4 องค์ คือ 1. ท้าวอถรรุ 2. ท้าววิรูปักษ์ 3. ท้าววิรูปักษ์ 4. ท้าวเวสสุวัณหรือท้าวกุเวร

เทพทั้ง 4 องค์นี้สถิตอยู่บนสวรรค์ชั้นจาตุมหาราช และท้าวจตุโลกบาลทรงปกครองทิศใหญ่ทั้ง 4 ของโลก ซึ่งมีภูเขาพระสุเมรุเป็นจุดศูนย์กลาง ทรงเป็นใหญ่เหนือคนธรรพ์ กุมภัณฑ์ นาค และยักษ์ โลกบาลมีลักษณะทางกายภาพที่พิเศษกว่ามนุษย์ในทุกด้านซึ่งเกิดขึ้นด้วยอานิสสแห่งกุศลกรรม แต่โลกบาลยังตกอยู่ในอำนาจของไตรลักษณ์ และยังต้องเวียนเกิดเวียนตายอยู่ในสังสารวัฏเหมือนกับสัตว์โลกทั่วไป

ในด้านบทบาท โลกบาลมีบทบาทเป็นผู้ช่วยเหลือสัตว์โลกที่มีคุณธรรมสูง เช่น พระพุทธเจ้า พุทธบริษัท และท้าวสักกะ อีกทั้งยังคุ้มครองสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ และมีบทบาทเป็นผู้ฟังธรรม ปฏิบัติธรรม และเป็นผู้แจ้งข่าวหรือเหตุการณ์สำคัญที่เกิดขึ้นในพุทธศาสนา (ณัชพล ศิริสวัสดิ์, 2555: 295)

ในวรรณคดีพุทธศาสนาได้รับอิทธิพลความเชื่อเดิมก่อนสมัยพุทธกาลให้เข้ามาอยู่ภายใต้พุทธศาสนา จึงให้คนธรรพ์ กุมภันท์ นาค และยักษ์เข้ามาเป็นบริวารของโลกบาล สะท้อนให้เห็นความเชื่อเดิมและชนพื้นเมืองเดิมที่ได้เปลี่ยนฐานะเทวดาให้กลายเป็นเทวดาในความเชื่อทางพุทธศาสนา การรับพระปริตรของพระพุทธเจ้าจากโลกบาล และการกำหนดให้โลกบาลเป็นผู้ดูแลทิศทั้ง 4 เป็นใหญ่ในสวรรค์ชั้นจาตุมหาราช

ตามความเชื่อของชาวพุทธ คำว่า "เทพ หรือ เทวดา" นั้น ย่อมรวมถึงเทวดาชั้นพรหมโลกโดยแบ่งเป็นเทวดาชั้นฉกามาพจรที่เกี่ยวข้องด้วยกามคุณมี 6 ชั้น เทวดาชั้นรูปาวจรหรือรูปพรหมมี 16 ชั้น เทวดาชั้นอรุพาจรมี 4 ชั้น ดังนั้น เทวดาที่อุบัติในพระพุทธศาสนา ล้วนมาจากการกระทำความดีของตนเอง (พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตฺโต), 2544: 45 - 85)

เทวดาตามความเชื่อของคนในสังคมไทยศาสนาพุทธนิกายเถรวาท เชื่อว่ามีเทวดาผู้เป็นจอมแห่งเทพคือท้าวสักกะหรือพระอินทร์ ท้าวจตุโลกบาล มีบทบาทในการรักษาทิศทั้งสี่ พระพรหม (ท้าวสหัมบดีพรหม ภูมิการพรหม สังฆกุมารพรหม) พระปัญจสิขะ พระธรรณี พระพิรุณ ฯลฯ สำหรับเทวดาพื้นเมืองที่ชาวไทยนับถือ เช่น พระภูมิเจ้าที่ แม่ย่านาง นางกวก พระแม่โพสพ เป็นต้น (สารานุกรม วิกีพีเดีย, 2564: ออนไลน์)

4.2 หลักธรรมของเทวดา

หลักธรรมในพระพุทธศาสนาที่ทำให้บุคคลไปเกิดเป็นเทวดา มีดังนี้

โลกบาลธรรม แปลว่า ธรรมที่รักษาโลก มี 2 อย่างคือ 1. หิริ 2. โอตตปปะ ธรรมทั้ง 2 ประการนี้ ค้ำครองโลก หมายถึง ค้ำครองมนุษย์ผู้ทำความดี มีคุณธรรม (อง.อฎฐก.23/126/244) และค้ำครองเทวดา จึงเรียกว่า เทวธรรม เพราะหิริและโอตตปปะ มีความละเอียดความซื่อเกรงกลัวต่อบาป (สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ (ป.อ.ปยุตฺโต, 2561: 153)

หิริโอตตปปะจัดเข้าในสุกธรรม คือธรรมฝ่ายขาว (กุศลธรรม) (อง.ทก.20/254/74) เมื่อหิริโอตตปปะมีอยู่ บุคคลจึงมีความเคารพกันตามลำดับญาติว่า คนนี้คือ บิดา มารดา บุตร เป็นต้น ถ้าโลกนี้ไม่มีหิริโอตตปปะซึ่งเป็นธรรมฝ่ายขาวที่ค้ำครองโลกไว้ มีแต่ธรรมฝ่ายดำซึ่งเป็นอกุศลธรรมแล้ว โลกก็จะวุ่นวายปะปนกันไปเหมือนกับสัตว์ดิรัจฉาน ที่ไม่รู้จักรู้ว่าใครเป็นบิดา มารดาและญาติของตน

หิริโอตตปปะจัดเข้าในสัมปทา สมดังที่พระผู้มีพระภาคตรัสไว้ในสัมปทาสูตราว่า สัมปทามี 5 อย่าง

คือ 1. สัทธาสัมปทา (ความถึงพร้อมด้วยศรัทธา) 2. สีลสัมปทา (ความถึงพร้อมด้วยศีล) 3. สุตสัมปทา (ความถึงพร้อมด้วยการฟัง) 4. จาคสัมปทา (ความถึงพร้อมด้วยการบริจาค) 5. ปัญญาสัมปทา (ความถึงพร้อมด้วยปัญญา) (อง.ปญจก. 22/130/171) สมดังที่พระผู้มีพระภาคตรัสไว้ในธนสูตรว่า ดูกรภิกษุทั้งหลาย ทรัพย์ 5 ประการ คือ ทรัพย์คือศรัทธา ทรัพย์คือศีล ทรัพย์คือสุตะ ทรัพย์คือจาคะ และทรัพย์คือปัญญา (อง.ปญจก. 22/47/60)

หิริโอตตปปะจัดเป็นอริยทรัพย์ (ที.ปา.11/326/283) มี 7 ประการ คือ 1. ทรัพย์คือศรัทธา ได้แก่ เชื่อในพระปัญญาตรัสรู้ของพระพุทธเจ้า 2. ทรัพย์คือศีล ได้แก่ ศีล 5 (คนทั่วไป) ศีล 8 (แม่ชี, อุโบสถศีล) ศีล 10 (สามเณร) ศีล 227 (ภิกษุ) ศีล 311 (ภิกษุณี) 3. ทรัพย์คือหิริ ได้แก่ ผู้มีความละเอียดต่อทุจริต 4. ทรัพย์คือโอตตปปะ ได้แก่ ผู้มีความสะดุ้งกลัวต่อทุจริต 5. ทรัพย์คือสุตะ ได้แก่ ผู้มีพหูสูต (เป็นผู้สดับฟังมามาก) 6.

ทรัพย์คือจาคะ ได้แก่ ผู้มีการบริจาค 7. ทรัพย์คือปัญญา ได้แก่ พระอริยะผู้กำจัดกิเลสให้ถึงความสิ้นทุกข์ หิริโอตตปยะยังจัดเข้าในสัมมาทิฐิ (ขุ.อิติ.25/218/277)

วัตตบท 7 หมายถึง ข้อปฏิบัติอันพึงประพฤติอยู่เป็นประจำ ซึ่งเป็นคุณธรรมของผู้ไปเกิดเป็นพระอินทร์ มี 7 อย่าง คือ 1. เลี้ยงมารดาบิดา 2. เคารพผู้ใหญ่ในตระกูล 3. พูดคำสุภาพ 4. ไม่พูดส่อเสียด 5. ขอบให้ทาน 6. มีวาจาสัตย์ 7. ระวังความโกรธไว้ได้ (สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ (ป.อ.ปยุตฺโต), 2561: 391)

บุญกิริยาวัตถุ หมายถึง ที่ตั้งแห่งการทำบุญ มี 10 อย่าง คือ 1. ทานมัย คือทำบุญด้วยการให้ 2. สีลมัย คือทำบุญด้วยการรักษาศีล 3. ภาวนามัย คือทำบุญด้วยการเจริญภาวนา 4. อปจายนมัย คือทำบุญด้วยการประพดีอ่อนน้อมต่อผู้ใหญ่ 5. เวยยาวัจจมัย คือทำบุญด้วยการช่วยชวนชวนรับใช้ 6. ปัตติทานมัย คือทำบุญด้วยการเฉลี่ยส่วนแห่งความดีให้แก่ผู้อื่น 7. ปัตตานุโมทนามัย คือทำบุญด้วยการยินดีในความดีของผู้อื่น 8. ธัมมัสสวนมัย คือทำบุญด้วยการฟังธรรม 9. ธัมมเทศนามัย คือทำบุญด้วยการสั่งสอนธรรม 10. ทิฏฐุชุกัมม คือทำบุญด้วยการทำความเห็นให้ตรง (สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ (ป.อ.ปยุตฺโต), 2561: 202)

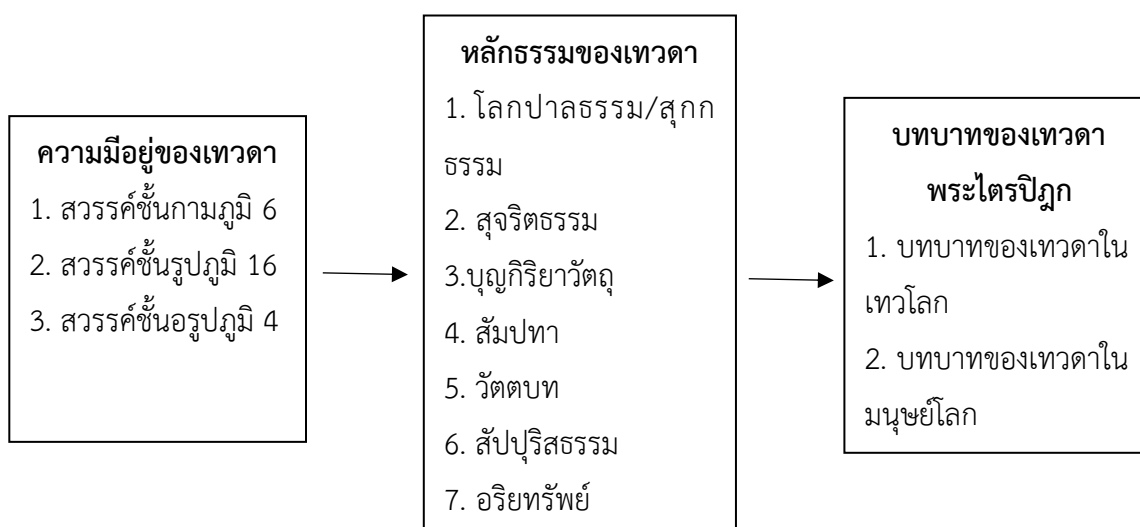
4.3 บทบาทของเทวดา

เทวดามีบทบาทหน้าที่เหมือนในโลกมนุษย์ จอมเทพทุกชั้นจะมีหน้าที่ปกครองเทพบริวาร ส่วนเทพบริวารก็มีหน้าที่คอยรับใช้จอมเทพ ท้าวสักกะเทวราชคอยช่วยเหลือเทวดาและมนุษย์ เทวดาที่สร้างบารมีเป็นพระพุทธเจ้า พุทธสาวก เป็นต้น หรือเทวดาที่เป็นพระอริยะก็มีบทบาทในการแสดงธรรม ฟังธรรม ปฏิบัติธรรม ทำการประทักษิณบูชาพุทธศาสนสถาน เทวดาทั่วไปต่างทำหน้าที่ของตน และมีโอกาสฟังธรรมตามสมควร ส่วนเทวดามีฉันทิภูติ เป็นเทวดามาร คอยขัดขวางเทวดาและมนุษย์ที่ทำความดีและแสวงหาโมกขธรรม

แนวคิดและทฤษฎีดังกล่าว สรุปได้ว่า มนุษย์ทุกยุคสมัยไม่ว่าจะเป็นมนุษย์สมัยกรีก-โรมันโบราณ อินเดีย-พราหมณ์ คริสต์ พุทธ เมื่อประสบกับภัยพิบัติต่างๆ ก็เกิดความกลัวตาย จึงหาที่พึ่งทางใจที่มีอำนาจเหนือมนุษย์ที่เรียกว่าเทพเจ้าหรือเทวดาให้ช่วยคุ้มครองหรือดลบันดาลสิ่งต่างๆ ตามที่ตนปรารถนา ในขณะเดียวกันพุทธศาสนาก็รับอิทธิพลความเชื่อดังเดิมจึงได้ปรับเปลี่ยนฐานะของเทวดาในศาสนาอื่นให้กลายเป็นเทวดาในทางพุทธศาสนาที่เชื่อว่าเทวดาเกิดจากกุศลกรรม ดังนั้น เทวดาจึงมีบทบาทต่อมนุษย์โดยมีหน้าที่ช่วยเหลือมนุษย์ในยามขาดที่พึ่งทางใจทั้งยังช่วยคุ้มครองไม่ให้เกิดภัยพิบัติต่างๆ ทั้งแก่ตนเอง สังคม และประเทศชาติ ความเชื่อดังกล่าวนี้นี้ ได้มีการสืบทอดกันมาเป็นเวลายาวนาน จนเป็นที่ยอมรับกันในปัจจุบัน

5. สรุปกรอบแนวคิดในการวิจัย

จากแนวคิดทฤษฎีเอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง ผู้วิจัยได้นำมาสรุปกรอบแนวความคิด ดังต่อไปนี้

แผนภาพที่ 1 กรอบแนวคิดการวิจัย

6. วิธีดำเนินการวิจัย (Research Methodology)

การวิจัยเรื่องนี้ เป็นการวิจัยเชิงคุณภาพ (Qualitative research) เกี่ยวกับ“บทบาทของเทวดาที่ปรากฏในพระไตรปิฎก โดยการศึกษาจากเอกสารที่เกี่ยวข้อง (Documentary Research) การเก็บข้อมูลจากการสัมภาษณ์ (Interview) จากกลุ่มตัวอย่างซึ่งมีขั้นตอนและวิธีดำเนินการวิจัย ดังต่อไปนี้

6.1 ประชากรและกลุ่มตัวอย่าง

ประชากรที่วิจัยเรื่องนี้ ได้แก่ ประชาชนที่อยู่ในจังหวัดนครปฐม โดยผู้วิจัยได้ทำการเจาะจง (Purposive Sampling) กลุ่มผู้ให้ข้อมูลซึ่งประกอบด้วยพระสงฆ์ แม่ชี นักวิชาการด้านพระพุทธศาสนาและพุทธศาสนิกชนจำนวน 40 รูป/คน ที่ผ่านคณะกรรมการจริยธรรมการวิจัยในคน สถาบันวิจัยญาณสังวร มหาวิทยาลัยมหามกุฏราชวิทยาลัย วันที่ 24 พฤษภาคม 2565 มติที่ 233/2565 ได้พิจารณาแล้วเห็นว่า โครงการวิจัย “เรื่องบทบาทของเทวดาที่ปรากฏในพระไตรปิฎก” เป็นไปตามหลักการของจริยธรรมการทำวิจัยในคน โดยที่ผู้วิจัยเคารพสิทธิและศักดิ์ศรีในความเป็นมนุษย์ ไม่มีการล่วงละเมิดสิทธิและไม่ก่อให้เกิดอันตรายแก่กลุ่มตัวอย่างและผู้เข้าร่วมโครงการวิจัย โดยเกณฑ์คัดเข้าของกลุ่มผู้ให้ข้อมูลนั้นจะต้องเป็นผู้มีความรู้หรือมีความเชี่ยวชาญทางด้านพระพุทธศาสนาที่เกี่ยวกับความมีอยู่ของเทวดา หลักธรรมของเทวดา และบทบาทของเทวดาโดยตรง ทั้งมีความยินดีจะให้ข้อมูลที่เป็นประโยชน์ต่องานวิจัย “เรื่องบทบาทของเทวดาที่ปรากฏในพระไตรปิฎก” เพื่อหาความสอดคล้องของเอกสารและเพิ่มพูนให้งานวิจัยเรื่องนี้มีความสมบูรณ์ยิ่งขึ้น

6.2 เครื่องมือที่ใช้ในการวิจัย

ในการวิจัยครั้งนี้ ผู้วิจัยได้ใช้แบบสัมภาษณ์แบบมีโครงสร้าง ผู้วิจัยสร้างขึ้นโดยอาศัยกรอบแนวคิดทฤษฎีและผลงานวิจัยที่เกี่ยวข้องตามโจทย์วิจัย วัตถุประสงค์ของการวิจัย ขอบเขตของการวิจัย และการนิยามศัพท์ปฏิบัติการ ซึ่งมีขั้นตอนการสร้างและหาคุณภาพเครื่องมือ ดังนี้

- 1) ศึกษาเอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง เพื่อใช้เป็นเครื่องมือแบบสัมภาษณ์
- 2) ร่างเครื่องมือแบบสัมภาษณ์ เพื่อให้ครอบคลุมและสามารถตอบวัตถุประสงค์ได้ แล้วนำไปให้ผู้เชี่ยวชาญตรวจสอบความถูกต้องตามเนื้อหาและวัตถุประสงค์ในการวิจัย จำนวน 3 ท่าน
- 3) นำร่างเครื่องมือแบบสัมภาษณ์ ที่ผู้เชี่ยวชาญและคณะกรรมการจริยธรรมการวิจัยในมนุษย์ตรวจสอบและเสนอแนะ นำไปแก้ไขให้ถูกต้องตามเนื้อหาและวัตถุประสงค์ที่ตั้งไว้
- 4) นำเครื่องมือแบบสัมภาษณ์ตามที่ผู้เชี่ยวชาญแนะนำและแก้ไขแล้ว ไปสัมภาษณ์ผู้ทรงคุณวุฒิกลุ่มเป้าหมาย ผู้วิจัยได้เก็บรวบรวมข้อมูลด้วยตนเอง โดยเครื่องมือวิจัยนั้นแบ่งออกเป็น 3 ตอน คือ
 - ตอนที่ 1 ข้อมูลทั่วไป
 - ตอนที่ 2 ข้อมูลเกี่ยวกับบทบาทของเทวดาที่ปรากฏในพระไตรปิฎก
 - ตอนที่ 3 ข้อเสนอแนะ

6.3 วิธีการเก็บรวบรวมข้อมูล

งานวิจัยในครั้งนี้เป็นการวิจัยเชิงคุณภาพ การเก็บรวบรวมข้อมูลมี 2 ส่วน คือ

- 1) การเก็บรวบรวมเอกสารชั้นปฐมภูมิ (Primary Sources) คือคัมภีร์พระไตรปิฎกฉบับสยามรัฐภาษาไทย (2563) พิมพ์ครั้งที่ 2 นครปฐม: มหามกุฏราชวิทยาลัย. และการเก็บรวบรวมเอกสารชั้นทุติยภูมิ (Secondary Sources) คือเอกสารงานวิจัย วิทยานิพนธ์ หนังสือ ตำรา บทความวิชาการและจากสื่อออนไลน์ที่เกี่ยวข้อง
 - 2) การเก็บรวบรวมข้อมูลทุติยภูมิจากกลุ่มเป้าหมาย
 - 2.1) ผู้ทรงคุณวุฒิกลุ่มเป้าหมายมีส่วนเกี่ยวข้องกับหลักเทวธรรมในพระพุทธศาสนา โดยใช้เครื่องมือแบบสัมภาษณ์ ซึ่งผู้วิจัยได้วางแผนปฏิบัติไว้ดังนี้
 - 2.2) มีหนังสือขออนุญาตเก็บรวบรวมข้อมูลพร้อมแนบเอกสารที่เป็นเครื่องมือแบบสัมภาษณ์เชิงลึกไปยังผู้ทรงคุณวุฒิกลุ่มเป้าหมายเพื่อให้เตรียมตัวและกำหนดเวลาในการให้สัมภาษณ์
 - 2.3) ผู้วิจัยนำเครื่องมือไปเก็บข้อมูลตามวันและเวลาที่กำหนดไว้กับกลุ่มเป้าหมายมีการเตรียมพร้อมอุปกรณ์เครื่องบันทึกเสียง สมุดจดบันทึก เครื่องถ่ายรูป
 - 3) ชี้แจงจุดมุ่งหมายในการเก็บรวบรวมข้อมูลของการวิจัย
 - 4) เก็บรวบรวมข้อมูลให้ครบตามจำนวนที่กำหนดไว้
- เมื่อได้ข้อมูลจากการสัมภาษณ์แล้ว ทำการถอดเทปบันทึกเสียง แล้วนำมาวิเคราะห์ประมวลผลตามกรอบแนวคิดที่กำหนดในการวิจัยและสอดคล้องกับวัตถุประสงค์ของการวิจัย ในกรณีที่ข้อมูลไม่สมบูรณ์ ผู้วิจัยได้เก็บเพิ่มเติมในภายหลังจากผู้ทรงคุณวุฒิกลุ่มเป้าหมาย

6.4 การวิเคราะห์ข้อมูล

การวิเคราะห์ข้อมูลเชิงคุณภาพผู้วิจัยใช้วิธีการตรวจสอบข้อมูลและวิเคราะห์ข้อมูลดังนี้

- 1) การคัดเลือกเอกสารและจัดไว้เป็นหมวดหมู่จากข้อมูลเอกสารที่ได้มาทั้งหมด

2) การตรวจสอบแหล่งที่มาของข้อมูล ผู้วิจัยได้ทำการตรวจสอบข้อมูลเอกสารเกี่ยวกับความมีอยู่ของเทวดา บทบาทของเทวดา หลักระบบของเทวดา จากแหล่งข้อมูล คือ 1) พระไตรปิฎก ฉบับสยามรัฐ ภาษาไทย (2563) มหาภูมิบาลวิทยาลัย 2) อรรถกถา 3) เอกสารวิชาการและงานวิจัยที่เกี่ยวข้องกับงานวิจัยแล้วเห็นว่าข้อมูลโดยตรงและมีความสอดคล้องกันอย่างมีนัยสำคัญและจากการสัมภาษณ์กับกลุ่มผู้ให้ข้อมูล ซึ่งประกอบด้วยพระสงฆ์ แม่ชี นักวิชาการด้านพระพุทธศาสนา และพุทธศาสนิกชนแล้วนำข้อมูลมาวิเคราะห์เชิงพรรณนา (Descriptive Analysis) โดยแบ่งออกเป็น 3 ตอน คือ 1) ข้อมูลทั่วไป 2) ข้อมูลเกี่ยวกับบทบาทของเทวดาที่ปรากฏในพระไตรปิฎก 3) ข้อเสนอแนะ

6.5 การนำเสนอผลการวิเคราะห์ข้อมูล

การนำเสนอผลการวิเคราะห์ข้อมูล ผู้วิจัยนำผลการวิจัยจากเอกสารและการสัมภาษณ์เชิงลึกมาสรุปและอภิปรายผลให้สอดคล้องกับวัตถุประสงค์ที่ตั้งไว้ 3 ข้อ คือ 1. เพื่อศึกษาความมีอยู่ของเทวดาในพระไตรปิฎก 2. เพื่อศึกษาหลักธรรมของเทวดาในพระไตรปิฎก 3. เพื่อศึกษาบทบาทของเทวดาในพระไตรปิฎก แล้วนำเสนอรูปแบบที่สมบูรณ์ต่อสถาบันวิจัยญาณสังวรและนำไปลงบทความวิชาการเพื่อตีพิมพ์เผยแพร่ต่อไป

7. สรุปผลการวิจัย (Results)

จากผลการวิจัยนี้ทำให้ทราบความมีอยู่ของเทวดา หลักธรรมของเทวดา บทบาทของเทวดาที่ปรากฏในพระไตรปิฎก ผู้วิจัยได้สรุปประเด็นสำคัญไว้ดังนี้

7.1 ความมีอยู่ของเทวดาในพระไตรปิฎก พบว่า จากหลักฐานในคัมภีร์พระไตรปิฎกได้บันทึกไว้ว่า เทวดามีอยู่โดยกำเนิด เมื่อจำแนกตามภพภูมิอันเป็นที่อยู่ของเทวดาจากสวรรค์ชั้นล่างจนถึงชั้นสูงสุดแล้ว มีจำนวน 26 ภูมิ คือ สวรรค์ชั้นที่ 1 ชื่อจาตุมหาราช สวรรค์ชั้นที่ 2 ชื่อดาวดึงส์ สวรรค์ชั้นที่ 3 ชื่อยามา สวรรค์ชั้นที่ 4 ชื่อดุสิต สวรรค์ชั้นที่ 5 ชื่อนิมนมานรดี สวรรค์ชั้นที่ 6 ชื่อปรนิมมิตวสวัตตี สวรรค์ชั้นที่ 7 ชื่อปาริสาชชา สวรรค์ชั้นที่ 8 ชื่อพรหมบุโรหิตา สวรรค์ชั้นที่ 9 ชื่อมหาพรหม สวรรค์ชั้นที่ 10 ชื่อปริตตราภา สวรรค์ชั้นที่ 11 ชื่ออัปมาณภา สวรรค์ชั้นที่ 12 ชื่ออามัสนา สวรรค์ชั้นที่ 13 ชื่อปริตตสุภา สวรรค์ชั้นที่ 14 ชื่ออัปมาณสุภา สวรรค์ชั้นที่ 15 ชื่อ สุกัณหา สวรรค์ชั้นที่ 16 ชื่ออัสสณุตตา สวรรค์ชั้นที่ 17 ชื่อเวฬุผลา สวรรค์ชั้นที่ 18 ชื่ออวิหา สวรรค์ชั้นที่ 19 ชื่ออติปา สวรรค์ชั้นที่ 20 ชื่อสุทัสสา สวรรค์ชั้นที่ 21 ชื่อสุทัสสี สวรรค์ชั้นที่ 22 ชื่ออนิน္ทรา สวรรค์ชั้นที่ 23 ชื่ออากาสนัญญาตนะ สวรรค์ชั้นที่ 24 ชื่อวิญญานัญญาตนะ สวรรค์ชั้นที่ 25 ชื่ออากิญจัญญาตนะ สวรรค์ชั้นที่ 26 ชื่อเนวสัณญานาสนัญญาตนะ

เทวดาที่กำเนิดในสวรรค์ชั้นที่ 1 นี้มีทั้งเทพบุตร เทพธิดา อสูร ยักษ์ รากษส กุมภัณฑ์ นาค ครุฑ คนธรรพ์ วิทญญาน เทวดาแบ่งเป็น 3 จำพวก คือ 1) ภูมิเทวดา คือเทวดาที่อาศัยอยู่บนภาคพื้นของมนุษย์ 2. รุกขเทวดา คือเทวดาที่อาศัยอยู่ตามต้นไม้ 3. อากาศเทวดา คือเทวดาที่มีวิมานในอากาศ เทวดาชั้นที่ 2 ถึงชั้นที่ 6 มีทั้งเทพบุตรและเทพธิดา สถิตอยู่ในทิพย์วิมานอากาศ และมีความเป็นอยู่ด้วยผลแห่งบุญกุศลที่กระทำไว้ในมนุษย์ คือมีอาหารทิพย์ อายุเป็นทิพย์ วรรณทิพย์ ยศทิพย์ อธิปไตยทิพย์ รูปทิพย์ เสียงทิพย์ กลิ่นทิพย์ รสทิพย์

สัมผัสทิพย์ จึงมีความสุขอยู่ในกามคุณอารมณ์ และไปในสถานที่ต่างๆ ได้ด้วยฤทธิ์ (คณะทำงานโครงการวรรณกรรมอาเซียน.: 2528).

เทวดาในรูปพรหมทุกชั้นจะไม่ปรากฏเพศชายหรือหญิง เพราะพรหมสามารถข่มกามฉันทนิเวศได้ด้วยสมาธิภาวนา รูปร่างของพรหมจะงดงามราวกับเทพบุตร ความเป็นอยู่ของพรหมแต่ละองค์จะอยู่ด้วยการเจริญพรหมวิหาร 4 บางองค์เข้าฌานสมาบัติ สำหรับรูปพรหมที่เป็นอริยะนั้นเข้าผลสมาบัติได้ พรหมจึงไม่จำเป็นต้องกินอาหารทิพย์เหมือนกับเทวดาในสวรรค์ชั้นกามาวจร เพราะมีปิตีเป็นอาหาร มีพรหมสมบัติอันวิจิตรวิมาน อุทยาน สระโบกขรณี และเครื่องประดับต่างๆ ของรูปพรหมล้วนมีความสวยงามประณีตมากกว่าเทวดาในสวรรค์ชั้นกามาวจรส่วนความเป็นอยู่ของอรูปพรหมที่เป็นปุถุชนซึ่งเป็นพรหมที่ไม่มีรูปร่างนั้น จะมีชีวิตอยู่ได้ด้วยอรูปฌานจิต ออกจากอรูปฌานจิตแล้ว จิตจะอยู่ในกามาวจรจิตที่เป็นกุศลหรืออกุศลก็ได้ (บุญช่วย ศรีเปรม: 2563) สำหรับพระอรหันต์มี กิริยาจิตจิตที่บริสุทธิ์

จากทัศนะของกลุ่มผู้ให้ข้อมูลโดยภาพรวม พบว่า เทวดาที่ปรากฏในพระไตรปิฎกมีทั้งเทพบุตรและเทพธิดาอยู่ในสวรรค์ 6 ชั้น คือ 1. ชั้นจาตุมหาราช 2. ชั้นดาวดึงส์ 3. ชั้นยามา 4. ชั้นตูลี 5. ชั้นนิมมานรดี 6. ชั้นปรนิมมิตวสวัตตี และเทวดาบางพวกอยู่ใกล้ชิดกับมนุษย์ จึงทำให้มนุษย์บางคนเห็นเทวดาได้ และยังมีความเชื่ออีกว่ามนุษย์ที่เกิดเป็นเทวดาได้ก็เพราะทำความดี มีศีล มีธรรมประจำใจ ทำให้เกิดหิริ โอตตัปปะ มีความละอายต่อความชั่วและสะดุ้งกลัวต่ออกุศลกรรม จึงมุ่งทำความดีเพื่อที่จะได้ไปเกิดเป็นมนุษย์หรือเทวดาในสัมปรายภพ สำหรับสถานที่อยู่ของเทวดานั้นใกล้เคียงกับมนุษย์คือสถิตตามต้นไม้ เช่น ต้นโพธิ์ ต้นไทร ต้นไม้ที่มีกลิ่นหอม ต้นตะเคียน ต้นกล้วยตานี ในป่า เขา พุงนา บ้าน สถิตในวัด เช่นในอุโบสถ วิหาร เจดีย เป็นต้น สถิตในแม่น้ำ มหาสมุทร สถิตในอากาศ เทวดามีชีวิตอยู่ได้ด้วยอาหารทิพย์ที่เรียกว่าสุทธาโภชน มีกายทิพย์ วิมานทิพย์ สมบัติต่างๆ ตลอดจนมีอายุขัยเป็นทิพย์ มีความสุขทิพย์และเพลิดเพลินอยู่ในกามคุณอารมณ์ ส่วนเทวดาชั้นสูงขึ้นไปนั้น เรียกว่าเทวดาชั้นรูปพรหม ไม่มีเพศปรากฏว่าเป็นเทพบุตรหรือเทพธิดา แต่มีรูปร่างงดงามที่เป็นกายทิพย์ซึ่งมีความประณีตมากกว่าเทวดาชั้นกามาวจร บางพวกมีรัศมีและมีแสงสว่างในตัวเอง มีชีวิตอยู่ด้วยพรหมวิหารธรรม มีฌาน สมาบัติเป็นเครื่องอยู่ ส่วนอสังขญสัตว์พรหม ไม่มีสัญญาความรู้สึกรู้จักคิด มีรูปกายทิพย์อย่างเดียว มีทิพย์สมบัติอันประณีตสวยงาม ทำให้พรหมอื่นเห็นทิพย์สมบัติของตนได้ อยู่ได้ด้วยรูปจตุตถฌาน สำหรับอรูปพรหมนั้นไม่มีกายทิพย์ มีแต่นามธรรมอย่างเดียว อยู่ได้ด้วยจตุตถฌานหรือผลสมาบัติ เมื่อเวลาตายก็ไม่ปรากฏซากศพเหมือนกับมนุษย์ (สัมภาษณ์ 7-31 กรกฎาคม 2564)

7.2 หลักธรรมของเทวดาในพระไตรปิฎก พบว่า หลักธรรมที่เป็นเหตุให้มนุษย์ไปเกิดเป็นเทวดาประกอบด้วย **1. โลกपालธรรม** ซึ่งเป็นธรรมที่คุ้มครองโลก (สัตว์โลก) โดยมีธรรม 2 ประการ คือ หิริและโอตตัปปะ ที่มีความอายใจจึงยับยั้งต่อการทำความชั่วและกลัวต่อการทำบาป ด้วยเหตุนี้ หิริ โอตตัปปะ จึงจัดเข้าในสุกกธรรม คือธรรมขาว (กุศลธรรม) **2. สุจริตรธรรม** มี 3 ประการ คือ กายสุจริต วาจาสุจริต มโนสุจริต **3. สัมปทา** มี 5 อย่างคือ 1) สัทธาสัมปทา 2) สีลสัมปทา 3) สุตสัมปทา 4) จาคสัมปทา 5) ปัญญาสัมปทา **4. วัตร** **5. ตบ** 7 คือ 1) เลี้ยงมารดาและบิดาตลอดชีวิต 2) ประพฤติอ่อนน้อมต่อผู้ใหญ่ในตระกูลตลอดชีวิต 3) พุดคำอ่อนหวานตลอดชีวิต 4) ไม่พุดคำส่อเสียดตลอดชีวิต 5) ยินดีในการบริจาคตลอดชีวิต 6) พุดแต่คำสัตย์ตลอดชีวิต

7) ไม่โกรธตลอดชีวิต ถ้ามีความโกรธเกิดขึ้นก็จะกำจัดโดยเร็ว 5. **อริยทรัพย์** 7 คือ 1. ทรัพย์คือศรัทธา เชื่อในพระปัญญาตรัสรู้ของพระพุทธเจ้า 2) ทรัพย์คือศีล 5 3) ทรัพย์คือhiri มีความละเอียดต่อกายทุจริต วจีทุจริต มโนทุจริต 4) ทรัพย์คือโอตตปปะ มีความสะตงกลัวต่อกายทุจริต วจีทุจริต มโนทุจริต 5) ทรัพย์คือสุตะ มีการฟังมาก ท่องจำได้ 6) ทรัพย์คือจาคะ ยินดีในการบริจาคทาน 7) ทรัพย์คือปัญญา สามารถกำหนดความเกิดและความดับ และกำจัดกิเลสให้ถึงความสิ้นทุกขได้ (ที.ปา.11/433/339) 6. **บุญกิริยาวัตถุ** 10 คือ 1) ทานมัย การทำบุญด้วยการให้ 2) สีลมัย การทำบุญด้วยการรักษาศีล 3) ภาวนามัย การทำบุญด้วยการเจริญภาวนา 4) อปจายนมัย การทำบุญด้วยการอ่อนน้อมถ่อมตน 5) เวยยาวัจจมัย การทำบุญด้วยการชวนช่วยรับใช้ 6) ปัตติทานมัย การทำบุญด้วยการให้แก่ผู้อื่น 7) ปัตตนาโมทนามัย การทำบุญด้วยการยินดีในความดีของผู้อื่น 8) ธัมมัสสวนมัย การทำบุญด้วยการฟังธรรม 9) ธัมมเทศนามัย คือการทำบุญด้วยการสั่งสอนธรรม 10) ทิฏฐุชุกัมม การทำบุญด้วยการทำความเห็นให้ตรง

จากทัศนะของกลุ่มผู้ให้ข้อมูลโดยภาพรวม พบว่า หลักธรรมของเทวดาในพระไตรปิฎกส่วนใหญ่จะมุ่งเน้นไปที่หลักเทวธรรม คือหิริและโอตตปปะ เพราะเหตุว่าเมื่อเทวดามีหลักธรรม 2 ประการนี้เป็นพื้นฐานที่มั่นคงแล้ว ย่อมประพฤตินิสัยในสุกกรรมซึ่งเป็นธรรมฝ่ายขาวอันได้แก่กุศลธรรมซึ่งเป็นธรรมที่ไม่มีโทษและให้ผลเป็นความสุข ด้วยเหตุนี้ เทวดาสัมมาทิฐิที่มีความมั่นคงในพระรัตนตรัยจึงมีการดำเนินชีวิตตามบุญกิริยาวัตถุ มีการให้ทาน รักษาศีล 5 ศีล 8 หรือศีลอุโบสถ และฟังธรรมในวันธัมมัสสวนะ ประพฤติตนอยู่ในสุจริตธรรม 3 ประการ หรือประพฤติดังตามกุศลกรรมบถ 10 คือ 1. กายสุจริต ประพฤติดีทางกาย ได้แก่ เว้นจากการฆ่าสัตว์ เว้นจากการลักทรัพย์ เว้นจากการประพฤติดีในกาม 2. วจีสุจริต ประพฤติดีทางวาจา ได้แก่ ไม่พูดเท็จ ไม่พูดคำหยาบคาย ไม่พูดส่อเสียด ไม่พูดเพ้อเจ้อ 3. มโนสุจริต ประพฤติดีทางใจ ได้แก่ ไม่โลภอยากได้ของคนอื่น ไม่พยาบาทปองร้ายคนอื่น และเห็นชอบตามหลักธรรมคำสอนของพระพุทธเจ้า เทวดามีความถึงพร้อมด้วยศรัทธา ศีล สุตะ จาคะ ปัญญา มีคุณธรรมในวัตรบถ 7 มีคุณสมบัติตามหลักสัปปริสธรรม จัดเป็นอริยทรัพย์ คือทรัพย์อันประเสริฐกว่าทรัพย์ภายนอก กล่าวคือทรัพย์ภายนอกบุคคลอื่นหยิบยืมได้ หรือโจร จีบล้น ลักขโมยไปได้ ส่วนอริยทรัพย์มีศรัทธา ศีล เป็นต้น เป็นทรัพย์อันประเสริฐภายในซึ่งเกิดอยู่ในจิตใจของบุคคลที่มีคุณธรรม และชวนช่วยกระทำในสิ่งที่ดีงาม โจรหรือบุคคลอื่นไม่สามารถลักไปได้ (สัมภาษณ 7-31 กรกฏาคม 2564)

7.3 บทบาทของเทวดาในพระไตรปิฎก พบว่า ท้าวจตุโลกบาลหรือท้าวมหาราชมีบทบาทในการปกครองดูแลทิศทั้ง 4 คือ 1. ท้าวธตรัฐฐะ มีหน้าที่ปกครองคนธรรพ์ ด้านทิศบูรพา 2. ท้าววิรูปหก มีหน้าที่ปกครองกุมภันท์ ด้านทิศทักษิณ 3. ท้าววิรูปักษ์ มีหน้าที่ปกครองพวกนาค ด้านทิศปัจจิม 4. ท้าวกุเวร มีหน้าที่ปกครองพวกยักษ์ อยู่ด้านทิศอุดร ดังนั้น ท้าวจตุโลกบาลจึงมีบทบาทปกครองเทวดาบนสวรรค์ลงไป บทบาทของเทวดากัมมัญญคือ จันทเทพบุตร สุริยเทพบุตร ท้าวมหาราชทั้ง 4 ท้าวสักกเทวราชและพระพุทธเจ้า ร่วมกันทำหน้าที่อารักขาสามณเณรบัณฑิตผู้ตั้งใจบำเพ็ญสมณธรรมจนสำเร็จเป็นพระอรหันต์ บทบาทของปัญจสิขเทพบุตร มีหน้าที่พ้อนรำขับร้องและบรรเลงดนตรีในสรวงสวรรค์ เทวดากุมภันท์ มีหน้าที่รักษาทรัพย์ในดิน รักษาป่า เขา ขนวสยภัยผู้เป็นบริวารของท้าวเวสสุวรรณ มีหน้าที่ฟังธรรมจากสนัฎุมารพรหม

อินทกะเทพบุตรผู้เป็นโอรสของท้าว महाराज ทุกองค์มีบทบาทในการสนับสนุนท้าว महाराज ผู้เป็นเทพบิดาปกครองสวรรค์ ในยามสงครามทำหน้าที่เป็นแม่ทัพหน้า นำกองทัพไปรบกับพวกอสูร ท้าว महाराज ทั้งสี่เป็นแม่ทัพหลัง ท้าวสักกเทวราชเป็นแม่ทัพหลวง แต่ในยามที่สวรรค์สงบสุข แม่ทัพอินทกะจะทำหน้าที่ดูแลเทวดาชั้นผู้น้อยให้คอยดูแลเอาใจ แม่ น้ำ และทรัพยากรต่าง ๆ รวมทั้งดูแลมนุษย คอยช่วยเหลือคุ้มครองคนดี และ "บันทึกความดี" ของมนุษย์ไปถวายท้าว จตุ महाराज เพื่อใช้รายงานในที่ประชุมเทวสภา

บทบาทของเทวดาในสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ พบว่า ท้าวสักกเทวราชผู้เป็นจอมเทพมีบทบาทสำคัญในการอัญเชิญพระเศาของพระสิทธัตถะที่ทรงตัดในตอนที่ออกบรรพชา และพระบรมสารีริกธาตุเขียวแก้วข้างขวาของพระสัมมาสัมพุทธเจ้ามาประดิษฐานไว้ในพระจุฬามณีเจดีย์บนสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ เทวดาทุกชั้น ต่างพากันมานมัสการกราบไหว้พระเศาที่จุฬามณีเจดีย์เป็นประจำ แม้ท้าวสักกเทวราช ผู้เป็นจอมแห่งเทพและบริวารต่างพากันถือดอกไม้กระทำประทักษิณมิได้ขาด

รุกขเทวดามีบทบาทในการดูแลรักษาป่าและเป็นต้นบัญญัติแห่งสิกขาบทในพระวินัยปิฎก ดังที่พระพุทธเจ้าตรัสไว้ในภุคคามวรรคว่า ห้ามภิกษุตัดเองหรือใช้ให้ผู้อื่นตัด หากภิกษุขึ้นทำต้องปาจิตตีย์

อากาศัญญเทวดา เทวดาที่อยู่ในอากาศ ได้แก่ เทวดาที่มีวิมานลอยไปในกลางอากาศ ตั้งแต่เหนือพื้นดินยอดเขาสิเนรุไปจดขอบจักรวาล บางวิมานก็มีเทวดาอยู่ บางวิมานก็ไม่มีเทวดาอยู่

เทวดาในสวรรค์ชั้นดาวดึงส์มีบทบาทในการฟังธรรมจากสนังกุมารพรหมหรือฟังธรรมจากเทวดาองค์อื่น บางครั้งวันประชุมใหญ่ท้าวสักกเทวราชก็เสด็จมาแสดงธรรมเอง พร้อมทั้งประกาศชื่อนมนุษย์ที่ทำความดีและจะมาก่อเกิดในสวรรค์ชั้นนี้ให้เทวดารับทราบ เหล่าเทวดาเมื่อทราบแล้วต่างพากันแซ่ซ้องยินดีกับเทวดาที่เกิดใหม่ทุกองค์

ท้าวสักกเทวราชได้สำเร็จเป็นพระโสดาบัน เพราะฟังธรรมจากพระสัมมาสัมพุทธเจ้า และอยู่ในสวรรค์ชั้นดาวดึงส์จนสิ้นอายุขัย เมื่อจุติจากสวรรค์ชั้นดาวดึงส์แล้ว จะเกิดเป็นพระเจ้าจักรพรรดิในมนุษยโลก และสำเร็จเป็นพระสกทาคามี เมื่อสิ้นชีพแล้วก็กลับไปเกิดในชั้นสวรรค์ชั้นดาวดึงส์อีก และได้สำเร็จเป็นพระอนาคามี เมื่อสิ้นอายุแล้วจะไปบังเกิดในพรหมโลกชั้นสุทธาวาสและเข้านิพพาน

บทบาทของเทวดาในสวรรค์ชั้นยามา พบว่า ท้าวสุยามเทวราช คือ มีหน้าที่ปกครองดูแลเทพบริวารให้ลงมาฟังธรรมในสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ ในคราวที่พระสัมมาสัมพุทธเจ้าเสด็จมุ่งสู่เทวโลกเพื่อแสดงพระอภิธรรมโปรดสันดุสิตเทพบุตรจนได้บรรลุโสดาบัน พร้อมด้วยเทวดาที่มาจากหมื่นโลกธาตุได้ฟังพระอภิธรรมตลอดพรรษากาล และได้บรรลุธรรมตามสมควร

บทบาทของเทวดาในสวรรค์ชั้นดุสิต พบว่า ท้าวสันดุสิตเทวราช ปกครองเทวดา ได้เชิญเทวดาพระบรมโพธิสัตว์มาแสดงธรรมให้แก่เทวดาที่ปรารถนาจะสร้างบารมีเป็นพระสัมมาสัมพุทธเจ้า พระพุทธบิดา พระพุทธมารดา พระอัครสาวก รวมถึงเทวดาองค์อื่นที่อยู่ในสวรรค์ชั้นนี้ด้วย

บทบาทของเทวดาในสวรรค์ชั้นนิมมานรดี พบว่า ท้าวสุนิมิตเทวราช ปกครองเทวดาที่อยู่ในชั้นนี้ เทวภูมินี้เป็นที่สถิตของปวงเทพผู้มีความยินดีเพลิดเพลินในกามคุณที่เนรมิตขึ้นตามความพอใจของตน

บทบาทของเทวดาในสวรรค์ชั้นปรนิมมิตวสวัตติ พบว่า ท้าวปรนิมมิตวสวัตติเทวราช มีบทบาทในการปกครองดูแลเทวดาบริวาร เทวดาบริวารเหล่านั้นก็มีหน้าที่เนรมิต รูป เสียง กลิ่น รส สัมผัสอันเป็นทิพย์ให้แก่จอมเทพและเทพบุตร เทพธิดา ตามความพึงพอใจ

นอกจากบทบาทของเทวดาแล้วยังพบบทบาทของมารอีก กล่าวคือมารใจบาปที่ชอบขัดขวางการทำความดีได้เข้าไปในท้องและในไส้ของพระมหาโมคคัลลานะในขณะที่จึงกรมอยู่ในที่แจ้ง เมื่อท่านเห็นมารจึงเรียกให้มารออกมาแล้วกล่าวว่า ท่านอย่าเบียดเบียนพระตถาคตและสาวกของพระตถาคตเลย... ท่านอย่าเห็นผิดว่าบาปไม่ให้ผลแก่เรา คนที่สั่งสมบาป ย่อมโอดครวญตลอดกาลนาน ดูก่อนมาร ท่านเปื้อน่ายพระพุทธรูปเจ้าก็อย่าได้ทำความพินาศให้ภิกษุทั้งหลายเลย เมื่อมารถูกพระโมคคัลลานะตักเตือนอยู่ มีความเสียใจได้หนีไปแล้ว บทบาทของเทวดาในสวรรค์ชั้นรูปาวจร พบว่า มหาพรหม มีบทบาทปกครองดูแลพรหมปาริสาชชา ที่เป็นบริวารคอยรับใช้พรหมที่เป็นหัวหน้า และปกครองดูแลพรหมบุโรหิต ที่เป็นที่ปรึกษาของมหาพรหม

ท้าวสหัมบดีพรหมมีบทบาทสำคัญต่อพระพุทธศาสนา คือได้อารธนาพระพุทธเจ้าให้เผยแผ่ธรรมโปรดเวไนยสัตว์ อาภัสสรพรหม มีบทบาทปกครองดูแลปริตตภาพพรหม และอัปมาณภาพพรหม สุภิกขภาพพรหม มีบทบาทปกครองดูแลปริตสุภาพพรหม และอัปมาณสุภาพพรหม เวหฬผลาพรหม อสัณฺณิสัตตพรหม และอวิหาพรหม อตปปาพรหม สุทสสาพรหม สุทสสีพรหม อกนิฏฐาพรหม เหล่านี้ (ยกเว้นอสัณฺณิสัตตพรหม ที่มีแต่กายทิพย์อย่างเดียว) เวหฬผลาพรหม มีบทบาทภายในเฉพาะตน คือบำเพ็ญภาวนาอยู่ด้วยอำนาจสมาธิในจตุตถฌานหรือปัญจฌาน ส่วนอวิหาพรหม อตปปาพรหม สุทสสาพรหม สุทสสีพรหม อกนิฏฐาพรหม ที่สถิตอยู่ในสุทธาวาสภูมินี้ เป็นเทวดาชั้นพระอริยบุคคล คือ พระอนาคามีและพระอรหันต์ มีบทบาทภายในเฉพาะตน คือบำเพ็ญเพียรภาวนาอยู่ด้วยอำนาจสมาธิในจตุตถฌานหรือปัญจฌาน และเข้าผลสมาบัติ เมื่อท่านยกจิตขึ้นสู่วิปัสสนาโดยความเป็นไตรลักษณ์แล้ว บรรลุพระอรหันต์และนิพพาน สำหรับบทบาทของเทวดาในสวรรค์ชั้นรูปาวจร พบว่า อรูปพรหมนั้น มีแต่นามธรรมอย่างเดียว จึงมีบทบาทภายในเฉพาะตนคือการเจริญรูปฌานหรือเข้ารูปฌานสมาบัติ ไม่สามารถแสดงพฤติกรรมด้านบทบาทออกมาให้พรหมอื่นเห็นเป็นรูปธรรมได้

จากทัศนะของกลุ่มผู้ให้ข้อมูลโดยภาพรวม พบว่า กลุ่มผู้ให้ข้อมูลมีทัศนะเป็นอันเดียวกันว่า เทวดาในพระพุทธศาสนานั้นมีบทบาทสำคัญอยู่ 2 ลักษณะ คือ 1. บทบาทในอุดมคติ สามารถทำให้พุทธศาสนิกชนได้ยึดถือเป็นแรงบันดาลใจในการทำคุณงามความดี หรือเป็นเป้าหมายของผู้ทำบุญแล้วปรารถนาจะไปเกิดในภพภูมิที่ดี ลักษณะดังกล่าวนี้ เทวดาจะมีอยู่จริงหรือไม่นั้น อาจไม่ใช่สาระสำคัญ แต่ที่สำคัญเทวดามีไว้เพื่อเป็นเครื่องเตือนสติให้ระลึกถึงคุณค่าของการทำคุณงามความดี เป็นสัญลักษณ์แทนความหมายของการทำคุณงามความดีซึ่งจะได้รับผลที่พึงปรารถนา 2. บทบาทของเทวดาบนสวรรค์ คือบทบาทหน้าที่โดยตรง เทวดาตามที่ปรากฏในพระไตรปิฎกที่อยู่ในสวรรค์ชั้นต่างๆ มีรูปแบบการดำเนินชีวิตแบบเป็นทิพย์ จึงมีบทบาทที่แตกต่างกันขึ้นอยู่กับกุศลกรรมที่ตนได้สั่งสมไว้แล้ว สำหรับหน้าที่ของเทวดาบนสวรรค์ สามารถจำแนกได้ 2 บทบาท คือ 2.1 บทบาททางสังคม เทวดามีรูปแบบการดำเนินชีวิตอยู่รวมกันเป็นกลุ่มเหมือนมนุษย์ มีการทำหน้าที่ปกครองหรือบริหารชุมนุมเทวดาด้วยกัน เทวดาที่มีเดชหรือมีอำนาจบารมีที่เหนือกว่าเทวดาตนอื่นๆ เช่น ชั้นเทวดาชั้นจาตุมหาราชก็ปกครองด้วยท้าวมหาราชทั้ง 4 เทวดาชั้นดาวดึงส์ปกครองด้วยท้าวสักกะเทวราชหรือพระอินทร์ เป็น

ต้น โดยทั่วไปเทวดาแม้จะมีชีวิตเป็นอยู่อย่างทิพย์และอุบัติด้วยอำนาจแห่งบุญกุศล แต่ก็ไม่ใช่เทวดาทุกคนจะเป็นผู้ที่ดีงาม แต่สังคมของเทวดานั้นมีทั้งฝ่ายดีและไม่ดี บางตนมีสัมมาทิฐิ บางตนก็มีมิฉฉาทิฐิ 2.2 บทบาทเกี่ยวกับพระพุทธศาสนา เทวดาได้เข้ามามีบทบาทต่อพระพุทธศาสนาในฐานะผู้ศรัทธาเลื่อมใสต่อพระรัตนตรัย เช่น ท้าวสักกะทรงเข้าไปเฝ้าพระพุทธเจ้าเพื่อถวายการอุปฐากบ้าง เพื่อฟังธรรมบ้าง ในขณะที่เทวดาตนอื่นๆ ก็มีโอกาสเข้าเฝ้าพระพุทธเจ้าหรือพระสาวกทั้งหลายตามพุทธกิจเพื่อฟังธรรม สนทนาธรรม ถามปัญหาที่สงสัยต่างๆ เช่นเดียวกัน บทบาทดังกล่าวจึงเป็นเรื่องเฉพาะตนของเทวดาที่เลื่อมใสศรัทธาพระบรมศาสดาที่เป็นครูของเทวดาและมนุษย์ทั้งหลาย (สัมภาษณ์ 7-31 กรกฎาคม 2564)

8. อ้างอิง

- คณะทำงานโครงการวรรณกรรมอาเซียน. (2528). *ไตรภูมิอภินิหาร ฉบับถอดความ*. กรุงเทพมหานคร: หอสมุดแห่งชาติ กรมศิลปากร.
- ณัชพล ศิริสวัสดิ์. (2555). *โลกบาลในวรรณคดีพุทธศาสนา*. วิทยานิพนธ์ปริญญาโทบริหารธุรกิจ. จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
- บุญช่วย ศรีเปรม, ดร. (2563). *ศึกษาวิเคราะห์จิตที่ปรากฏในคัมภีร์อภิธรรมมัตถสังคหะ*. รายงานการวิจัย. สถาบันวิจัยญาณสังวร มหาวิทยาลัยมหามกุฏราชวิทยาลัย.
- ประจักษ์ ประภาพิตยากร. (2529). *เทวดานุกรมในวรรณคดี*. พิมพ์ครั้งที่ 2. กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์โอเดียนสโตร์.
- พระคันธสาราภิวงศ์. (2546). *อภิธรรมมัตถสังคหะและปรมัตถทีปนี*. (พิมพ์ครั้งที่ 2). กรุงเทพฯ : ห้างหุ้นส่วนจำกัดไทยรายวันการพิมพ์.
- พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตโต). (2544). *เรื่องเหนือสามัญวิสัยอิทธิปาฏิหาริย์เทวดา*. กรุงเทพฯ: ธรรมดา.
- มหามกุฏราชวิทยาลัย. (2563). *พระไตรปิฎกสยามรัฐ ภาษาไทย*. พิมพ์ครั้งที่ 2. นครปฐม: มหามกุฏราชวิทยาลัย.
- มหามกุฏราชวิทยาลัย. (2563). *พระไตรปิฎกสยามรัฐ ไทย*. เล่มที่ 2 วินัยปิฎก มหาวีรค. ข้อที่ 354 หน้าที่ 471 พิมพ์ครั้งที่ 2. นครปฐม: มหามกุฏราชวิทยาลัย.
- มหามกุฏราชวิทยาลัย. (2563). *พระไตรปิฎกสยามรัฐ ไทย*. เล่มที่ 10 ทีฆนิกาย มหาวรรค. ข้อที่ 273 หน้าที่ 294 พิมพ์ครั้งที่ 2. นครปฐม: มหามกุฏราชวิทยาลัย.
- มหามกุฏราชวิทยาลัย. (2563). *พระไตรปิฎกสยามรัฐ ไทย*. เล่มที่ 11 ทีฆนิกาย ปาฏิกวรรค. ข้อที่ 273 หน้าที่ 294 พิมพ์ครั้งที่ 2. นครปฐม: มหามกุฏราชวิทยาลัย.
- มหามกุฏราชวิทยาลัย. (2563). *พระไตรปิฎกสยามรัฐ ไทย*. เล่มที่ 20 อังคุตตรนิกาย ทุกนิบาต ข้อที่ 254 หน้าที่ 74 พิมพ์ครั้งที่ 2. นครปฐม: มหามกุฏราชวิทยาลัย.
- มหามกุฏราชวิทยาลัย. (2563). *พระไตรปิฎกสยามรัฐ ไทย*. เล่มที่ 22 อังคุตตรนิกาย ปัญจกนิบาต ข้อที่ 130 หน้าที่ 171 พิมพ์ครั้งที่ 2. นครปฐม: มหามกุฏราชวิทยาลัย

- มหาวิทยาลัย. (2563). *พระไตรปิฎกสยามรัฐ ไทย*. เล่มที่ 23 อังคุตตรนิกาย อัฐกนิบาต ข้อที่ 126 หน้าที่ 244 พิมพ์ครั้งที่ 2. นครปฐม: มหาวิทยาลัย
- มหาวิทยาลัย. (2563). *พระไตรปิฎกสยามรัฐ ไทย*. เล่มที่ 25 ขุททกนิกาย อิติวุตตกะ ข้อที่ 218 หน้าที่ 277 พิมพ์ครั้งที่ 2. นครปฐม: มหาวิทยาลัย
- มหาวิทยาลัย. (2563). *พระไตรปิฎกสยามรัฐ ไทย*. เล่มที่ 35 อภิธรรมปิฎก วิภังค์. ข้อที่ 1104 พิมพ์ครั้งที่ 2. นครปฐม: มหาวิทยาลัย.
- มหาวิทยาลัย. (2565). *พระอัมมปัทมฐาคาถาแปล ภาค 4*. พิมพ์ครั้งที่ 22. กรุงเทพฯ ฯ: มหาวิทยาลัย
- วิกิพีเดีย สารานุกรมเสรี. *ลำดับชั้นของพุทธสาวรรคในศาสนาคริสต์*, วันที่ค้นข้อมูล 5 กุมภาพันธ์ 2565 เข้าถึงได้จาก <https://th.wikipedia.org>
- สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ (ป.อ.ปยุตฺโต). (2561). *พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์*. พิมพ์ครั้งที่ 31. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์บริษัท สหธรรมิก จำกัด.
- สารานุกรม วิกิพีเดีย. *เทววิทยาศาสนาพุทธ*. วันที่ ค้นข้อมูล 3 ธันวาคม 2564 เข้าถึงได้จาก <https://th.wikipedia.org/wiki>
- Undubzapp. (2020). เปิดตำนานโอลิมปัส 10 อันดับ “เทพปกรณัม กรีก-โรมัน” ที่ยิ่งใหญ่ที่สุด. วันที่ค้นข้อมูล 25 ตุลาคม 2564 เข้าถึงได้จาก <https://undubzapp.Com>.